

УДК 349.3

С. М. СИНЧУК,*доцент кафедри трудового, аграрного та екологічного права
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ДІЄДАТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОМОНІХ СУБ'ЄКТІВ У ПРАВОВІДНОСИНАХ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Проаналізовано галузеву теорію правосуб'єктності. З'ясовано загальні ознаки та особливості дієдатності суб'єктів, які мають право на соціальне забезпечення.

Ключові слова: правосуб'єктність, суб'єкт, право соціального забезпечення, галузева дієдатність, соціально-правомоніх суб'єкт.

Основним суб'єктом правовідносин соціального забезпечення є особа, яка, зважаючи на конституційний статус України як соціальної держави, є соціально-правомоніою реалізувати право на соціальне забезпечення у випадках, законодавчо визнаних державою соціально-значущими. І, не зважаючи на те, що в процесі здійснення свого конституційного права на соціальне забезпечення особа, вступаючи у соціально-страхові, процедурні чи процесуальні правовідносини, виконує юридичні обов'язки, основою її правового статусу у сфері соціального забезпечення є суб'єктивне право – бути соціально забезпеченою. А юридичні обов'язки (сплатити внески, подати необхідні документи, повідомити відповідний державний орган про обставини, які впливають на обсяг забезпечення, тощо) мають похідний або супутній характер і лише сприяють належній та ефективній реалізації суб'єктивного права особи у соціально-забезпечувальних правовідносинах. Отож поняття «соціально-правомоніа особа», запропоноване нами в назві статті, найбільш повно відображає особливості правового статусу одного із суб'єктів правовідносин соціального забезпечення – фізичної особи, яка, зазнавши соціального ризику, бажає реалізувати належне їй суб'єктивне право.

Наявність у фізичних осіб правоздатності та дієдатності формує галузеву (права соціального забезпечення) правосуб'єктність і є необхідною передумовою, що зумовлює можливість особі як суб'єкту права на конкретний вид соціально-забезпечувального надання брати участь у конкретних правовідносинах та бути в них соціально-правомоніою особою. Така правосуб'єктність конкретизує діючі норми, закріпивши право громадян та їх сімей на різні види соціального забезпечення, окреслюючи круг тих правовідносин з конкретних видів соціального забезпечення, в яких

громадяни можуть виступати соціально-правомоніими особами.

Особливість правосуб'єктності у сфері соціального захисту полягає в тому, що дієдатність, як і в цивільному праві, може бути відокремлена від правоздатності, і право на соціальний захист може бути реалізоване у соціально-захисних правовідносинах іншими особами (наприклад, право неповнолітньої дитини на пенсію в разі втрати годувальника реалізується другим із батьків або його опікуном чи піклувальником [1, с. 161]).

Досліджуючи правосуб'єктність у трудових правовідносинах, П. Д. Пилипенко переконує, що саме дієдатність є єдиним фактором, який має істотне значення для того, щоб суб'єкт права міг стати учасником правовідносин, і саме вона (дієдатність) означатиме правосуб'єктність учасника правовідносин [2, с. 112]. На думку О. І. Кульчицької саме дієдатність є визначальною ознакою, яка відмежовує суб'єкта правовідносин від суб'єкта права [3, с.41, 42, 69]. Зустрічаємо і протилежний висновок, що дієдатність не є обов'язковою умовою участі громадянина у процедурних правовідносинах соціального забезпечення, оскільки суб'єктивне право може бути реалізоване й через законних представників [4, с. 155]. А ще В. М. Рошканюк вважає, що визначальним елементом правосуб'єктності є правоздатність, що передбачає можливість мати відповідні права й обов'язки, оскільки дієдатність особи, на відміну від інших галузей права, у разі недостатності її обсягу завжди може бути компенсована інститутом представництва [5, с. 9].

Проблематика дієдатності громадян у правовідносинах соціального забезпечення була об'єктом наукових розвідок учених радянського етапу розвитку науки права соціального забезпечення Р. І. Іванової, А. Д. Зайкіна і продовжує

обговорюватись у сучасній юридичній літературі: монографічних і дисертаційних джерелах, а також у галузевих підручниках.

Наукова дискусія про дієздатність соціально-правоможних суб'єктів правовідносин соціального забезпечення все ще актуальна, зважаючи на повну відсутність законодавчого регулювання зазначеного питання та доктринальних знань про неї як складову галузевої правосуб'єктності: її поняття, момент виникнення, галузеві особливості та співвідношення з іншими (так званими спеціальними) правосуб'єктностями як передумовами правовідносин іншої юридичної природи.

Загальнотеоретичні підходи до поняття дієздатності позначені її характеристикою як властивості суб'єкта, що: 1) визначає здатність суб'єкта своїми діями набувати та здійснювати права і самостійно виконувати обов'язки; 2) визначена у нормах спеціальносоціального (юридичного) права (або законодавства); 3) залежить від галузевої приналежності правовідносин; 4) не виникає з моменту народження особи, а отже, не є категорією права у його загальносоціальному аспекті; 5) не є однаковою та рівною для всіх суб'єктів, а диференціюється залежно від віку, фізичного стану особи та інших якостей, що характеризують людину як суспільний суб'єкт.

Дієздатність – це така властивість суб'єкта права, яка встановлена в законодавстві і завдяки якій він здатний здійснювати свої юридичні права й обов'язки, тобто бути учасником правовідносин [2, с. 112].

Правовідносини відбуваються між сторонами, які визначені нормами права, шляхом вказівки на необхідні (невід'ємні) властивості, притаманні їм як суб'єктам – адресатам норм відповідної (конкретної) галузі права. Встановлюючи права та обов'язки у кожній сфері суспільного життя, держава визначає умови їх набуття і реалізації. Як правильно свого часу зазначив Б. К. Бегичев, розмежування прав і обов'язків за галузями права зумовлює необхідність галузевого розмежування і дієздатності. Вона є самостійною галузевою категорією і не може бути зведена до елементу загальної дієздатності, адже в різних галузях правовідносин громадянин володіє неоднаковою за характером дієздатністю [6].

Дієздатність, як і правоздатність, у сфері соціального забезпечення – юридична властивість, яка характерна громадянам як суб'єктам права на конкретні види соціального забезпечення і як суб'єктам конкретних правовідно-

син. Дієздатність (як і правоздатність) у сфері соціального забезпечення ще не породжує суб'єктивного права на конкретні види соціального забезпечення, формуючи лише передумову, основу, що реалізується під час настання відповідних юридичних фактів, які передбачені нормами права соціального забезпечення.

У вітчизняному законодавстві про соціальне забезпечення відсутнє положення про момент виникнення галузевої дієздатності, що спричинило різноманітні наукові концепції.

Передусім у фаховій літературі була спроба обґрунтувати момент виникнення дієздатності соціально-правоможного суб'єкта, зважаючи на її обсяг, та пов'язати з певним віковим критерієм особи. Автори – прихильники цієї концепції здебільшого послуговуються цивілістичною доктриною поняття та обсягу дієздатності.

Зокрема, О. Г. Чутчева розмежує загальну та спеціальну дієздатність громадян у правовідносинах соціального забезпечення. Щоправда, для обґрунтування загальної дієздатності автор використовує комплексну теорію галузевої дієздатності, визначаючи її момент досягненням особою віку 14 років та появою фактів, які засвідчують потребу особи щодо тих чи інших соціальних благ, що забезпечують її нормальну життєдіяльність, або необхідність у додаткових витратах, зумовлену життєвими обставинами, що визнані законом соціально поважними; юридичний факт, з яким пов'язана необхідність правової регламентації відповідних суспільних відносин (соціальний ризик); волевиявлення особи на одержання того чи іншого соціального блага; рішення органу соціального захисту чи іншого компетентного органу щодо надання відповідного соціального блага [7]. Такий віковий критерій науковець пропонує тому, що з цим віком цивільне право пов'язує можливість особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією та іншими доходами; сімейне право – право на звернення до суду. Спеціальна дієздатність, за переконанням автора, виникає в осіб, які мають додатково спеціальні ознаки (військовослужбовці, донори крові, хворі на СНІД) з моменту виникнення відповідної ознаки.

Науковець О. І. Кульчицька притримується концепції ототожнення дієздатності громадян у сфері соціального забезпечення із повною цивільною дієздатністю. Моментом її настання вона вважає або вік особи 18 років, або момент одруження, або момент укладення трудового договору чи початок заняття підприємницькою діяльністю, або моменту народження в особи

дитини, але не раніше досягнення такою особою 16-річного віку [3, с. 69].

Момент виникнення галузевої дієздатності з настанням трудової дієздатності пов'язує Б. І. Сташків та обґрунтовує повну дієздатність фізичної особи – суб'єкта правовідносин соціального забезпечення [8, с. 42], вважаючи, що вона настає з 16 років, пов'язана з отриманням особою паспорта і виникненням у неї трудової дієздатності.

Цивілістична концепція настання дієздатності соціально-правоможних суб'єктів у правовідносинах соціального забезпечення базується на аргументах, що дієздатність – властивість особи, яка передбачає своїми діями набувати для себе та осіб, яких вона зобов'язана представляти, прав на соціальне забезпечення і самостійно їх реалізовувати, а також здатна своїми діями створювати обов'язки у цій сфері, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (на основі ст. 30 ЦК України).

Однак у законодавстві про соціальне забезпечення зустрічаються положення, які дозволяють зробити протилежний висновок: дієздатність як властивість особи – суб'єкта правовідносин соціального забезпечення не пов'язана (або не завжди пов'язана) із можливістю нею усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Для прикладу спробуємо навести декілька аргументів. Так, у правовідносинах щодо надання соціальних пільг – першочергового забезпечення житлом осіб, які потребують поліпшення житлових умов, чи позаконкурсного зарахування до вищих навчальних закладів в разі одержання позитивних оцінок, безоплатного проїзду у транспорті тощо – суб'єктами правовідносин можуть бути й особи, які згідно з ЦК України не набули повної дієздатності, є неповнолітніми або недієздатними. Наприклад, суб'єктом правовідносин купівлі лікарств за соціальними програмами може бути особа, яка від імені і на користь соціально-правоможної особи придбаває ліки (навіть сусід), однак суб'єктом правовідносин надання – отримання соціальної пільги є особа, яка реалізовує право на соціальну пільгу – безоплатне чи пільгове придбання ліків як вид соціально-забезпечувального надання.

Соціально-правоможними суб'єктами – отримувачами соціальних послуг у правовідносинах соціального обслуговування також можуть бути діти-інваліди чи особи-інваліди, визнані судом недієздатними за цивільним

законодавством. За таких обставин аргументувати момент набуття особою дієздатності як здатності особи бути учасником правовідносин соціального забезпечення із цивільно-правовою дієздатністю не завжди має науковий сенс та законодавче підґрунтя.

Свого часу В. С. Андрєєв зазначав, що у правовідносинах з приводу утримання в дитячих будинках дітей, які не мають родичів та інших законних представників, дієздатність виникає з більш раннього віку, ніж цивільна та трудова [9, с. 118].

Тобто висновки учених-теоретиків зводились до того, що малолітні діти, душевнохворі люди, які є суб'єктами права, не можуть бути суб'єктами правовідносин [10, с. 338].

Дотичним до проаналізованої вище проблеми є питання використання цивільно-правової конструкції дієздатності лише як здатності особи самостійно вчиняти суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єкти права на соціальне забезпечення в змозі реалізовувати право самостійно своїми діями набувати та здійснювати правоможності, що складають його зміст [11, ч. 2 ст. 44; 12, ч. 1 ст. 6], або ж скористатись інститутом представництва. Вітчизняне законодавство передбачає можливість законного [13, ст. 8], договірного [14] та уповноваженого [15, ст. 3] представництва у сфері соціального забезпечення. Одночасно існує законодавче обмеження представництва соціально-правоможних осіб у сфері соціального забезпечення. Так, неможливо через представника встановити чи підтвердити окремі соціальні ризики (факт непрацездатності чи безробіття особи), або звернутися за призначенням окремих видів соціально-забезпечувального надання (допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами чи тимчасовою непрацездатністю, виплати компенсації у разі каліцтва тощо).

Свого часу доцільність використання представництва у сфері соціального забезпечення обґрунтовувала В. К. Субботенко [16, с. 90]. Його за деякими відмінностями підтримують і сучасні науковці: М. Л. Захаров та Е. Г. Тучкова [17, с. 149], Ю. В. Васильєва [18, с. 10, 11], Н. П. Коробенко [19, с. 121, 122], О. Є. Мачульська [20, с. 73, 74]. Для обґрунтування дієздатності представника та особи, яку представляють, у науковій літературі обґрунтовується термін трансдієздатності, як здатності особи бути представником і тим, кого представляють, тобто здатність своїми діями створювати для інших суб'єктів права і обов'язки та здатність

приймати на себе права й обов'язки, що виникають внаслідок дій інших осіб [21, с. 97].

Спірними видаються наукові твердження, що дієздатність суб'єктів права соціального забезпечення виникає в момент набуття ними цивільної дієздатності. Інститут представництва лише компенсує правосуб'єктній у сфері соціального забезпечення соціально-правоможній особі відсутність цивільної дієздатності або використовується нею за власним бажанням (чи за потребою) у випадках, передбачених законодавством про соціальне забезпечення.

Послугуючись нормами ЦК України (ст. 237, 238, 239), вважаємо, що представник, який створює, змінює чи припиняє права та обов'язки від імені соціально-зобов'язаної чи соціально-правоможній особи, не є автоматично суб'єктом галузевих правовідносин, адже саме вони (суб'єкти галузевих правовідносин) набувають права та обов'язки в зазначених правовідносинах. Представник лише сприяє реалізації права особи на соціальне забезпечення. Він ніби заповнює елемент правосуб'єктності, якого не вистачає. Тому підтримуємо позицію тих учених, які дієздатність осіб у сфері соціального забезпечення розглядають і як можливість реалізації своїх прав через представника. Такий підхід у фаховій літературі було використано для обґрунтування поняття пенсійної дієздатності. Щоправда, автор передбачає можливість лише законного представництва [19, с. 123]. Вище ми наводили приклади можливості використання і договірної, і вповноваженого представництва соціально-правоможній особи правовідносин соціального забезпечення.

Пропонуємо дієздатність соціально-правоможній особи розуміти як її здатність самостійно або через законного, договірної чи уповноваженого представника набувати і здійснювати суб'єктивні права та обов'язки у правовідносинах соціального забезпечення.

Список використаних джерел

1. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України : навч. посіб. / Н. Б. Болотіна. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 663 с.
2. Пилипенко П. Д. Наукові праці Пилипенка Пилипа Даниловича. Вибране / П. Д. Пилипенко. – Дрогобич : Коло, 2013. – 408 с.
3. Кульчицька О. І. Суб'єкти права соціального забезпечення України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Кульчицька Олена Іванівна. – К., 2007. – 185 с.
4. Стаховська Н. М. Відносини в праві соціального забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Стаховська Наталя Михайлівна. – К., 2000. – 203 с.
5. Рошканюк В. М. Правове регулювання соціального захисту в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / Рошканюк Вадим Михайлович. – К., 2012. – 19 с.
6. Бегичев Б. К. Проблемы трудовой дееспособности граждан / Б. К. Бегичев // Проблемы советского трудового права. – Вып. 46. – 1975. – С. 47–51.
7. Чутчева О. Громадяни як суб'єкти соціально забезпечувальних правовідносин: теорія і практика / О. Чутчева // Право України. – 2003. – № 7. – С. 68–69.

Щодо проблеми моменту виникнення галузевої дієздатності в суб'єктів, у науковій літературі було висловлено й альтернативну до цивілістичної позицію. За переконаннями Р. І. Іванової [22, с. 95], М. Л. Захарова, Е. Г. Тучкової [17, с. 133], дієздатність фізичних осіб за правом соціального забезпечення виникає одночасно із виникненням права на відповідний вид соціального забезпечення. Поширеною в науковій літературі є прив'язка виникнення права на соціальне забезпечення до настання соціального ризику.

Ми підтримуємо концепцію виникнення галузевої дієздатності у соціально-правоможній особи з часу настання соціального ризику. Однак вважаємо, що із ним (соціальним ризиком) пов'язане не виникнення права особи на соціальне забезпечення (вона вже є суб'єктом права), а можливість його (права) реалізації та звернення заінтересованої особи до соціально-зобов'язаних органів про призначення та надання відповідного виду соціального забезпечення.

Отже, особливістю дієздатності у правовідносинах соціального забезпечення є те, що її настання законодавець здебільшого пов'язує не з певним віком особи, а з настанням певних прогнозованих або передбачуваних подій у житті людини – соціальних ризиків. Для правовідносин соціального забезпечення характерна наявність стількох видів дієздатності, скільки соціальних ризиків передбачено вітчизняним законодавством як можлива підстава реалізації права особою на соціальне забезпечення: досягнення особою загального чи спеціального пенсійного віку, встановлення їй однієї з трьох груп інвалідності, втрата годувальника, наявність вагітності, тимчасової непрацездатності, настання смерті, індивідуальна потреба у соціальному обслуговуванні чи соціальних пільгах та інші юридичні факти – соціальні ризики в житті особи, що породжують відповідні правовідносини.

8. Сташків Б. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення / Б. Сташків // Право України. – 2003. – № 2. – С. 39–44.
9. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР : учеб. для вузов / В. С. Андреев. – 2-е изд. доп. и перераб. – М. : Юрид. лит., 1987. – 352 с.
10. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 548 с.
11. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : закон України від 09 лип. 2003 р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49–51. – Ст. 376.
12. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : закон України від 21 листоп. 1992 р. : ред. закону від 22 берез. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 20. – Ст. 102.
13. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам : закон України від 16 листоп. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 1. – Ст. 2.
14. Порядок подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» : затв. постановою Правління Пенсійного фонду України від 25 листоп. 2005 р. № 22-1 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 52. – Ст. 3383.
15. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : закон України від 1 черв. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 290.
16. Субботенко В. К. Процедурные правоотношения в социальном обеспечении / В. К. Субботенко. – Томск : Изд-во ТГУ, 1980. – 197 с.
17. Захаров М. Л. Право социального обеспечения России : учебник / М. Л. Захаров, Э. Г. Тучкова. – М. : Изд-во БЕК, 2001. – 576 с.
18. Васильева Ю. В. Пенсионное право Российской Федерации : учеб. пособие по спецкурсу / Ю. В. Васильева. – Пермь : Перм. гос. ун-т, 2006. – 362 с.
19. Пенсійні правовідносини в Україні : монографія / Н. М. Хуторян, Я. М. Сімутіна, М. П. Стадник та ін. ; відп. ред. Н. М. Хуторян, Я. В. Сімутіна. – К. : Юрид. думка, 2013. – 276 с.
20. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения : учеб. пособие. для вузов / Е. Е. Мачульская, Ж. А. Горбачева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Книжный мир, 2001. – 293 с.
21. Харитонов С. О. Цивільне право України : підручник / С. О. Харитонов, О. В. Старцев. – Вид. 2, переробл. і доповн. – К. : Істина, 2007. – 816 с.
22. Иванова Р. И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР : [монография] / Р. И. Иванова. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 176 с.

Надійшла до редколегії 17.12.2013

СЫНЧУК С. М. ДЕЕСПОСОБНОСТЬ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОМОННЫХ СУБЪЕКТОВ ПРАВООТНОШЕНИЙ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Проанализирована отраслевая теория правосубъектности. Выявлены общие признаки и особенности дееспособности субъектов, имеющих право на социальное обеспечение.

Ключевые слова: правосубъектность, субъект, право социального обеспечения, правоспособность, отраслевая дееспособность, социально-правомочный субъект.

SYNCHUK S. M. LEGAL CAPACITY OF SOCIAL COMPETENT SUBJECTS IN THE SOCIAL SECURITY LEGAL RELATIONS

The author finds out and generalizes scientific concepts of legal capacity of social competent person as the main subject of social security legal relations regardless of their type.

In the article it is critically analyzed the applicability of the civil law concept of legal capacity of a person as a basis to justify the branch legal capacity. The author argues that legal capacity as an attribute of the person - the subject of social security legal relations is not connected (or not necessarily connected) with its ability to realize the meaning of their actions and to control them. There are cites of social security legislation that confirm the author's conclusion.

The article also denies the feasibility of determining the moment when the branch legal capacity arises considering the age criteria of civil legal capacity.

Taking into account the civil law construction of representation and considering the fact that national legislation provides for the legal, contractual and authorized representation in the sphere of social security, the author follows the understanding of branch legal capacity as the ability of a person either personally or through a representative to acquire and realize the subjective rights that comprise the content of the right to social security and to execute the necessary subjective duties.

Legal capacity in social security legal relations arises not due to a persons' certain age, but in case of social risk that the legislator recognize as a basis of the right to social security realization.

Keywords: legal subjectiveness, social competent subject, social security legal relations, branch legal capacity, civil legal capacity, social risk, representation.